

De Nederlandse smokkelhandel, 1600-1800

Karwan Fatah-Black & Matthias van Rossum

TSEG 13 (1): 1–21

DOI: 10.5117/TSEG2016.1.FATA

Abstract

Dutch smuggling, 1600-1800

This special issue considers the implications of smuggling for the early modern Dutch economy. Despite a developed literature on trade and institutional economics the scale and importance of contraband trade and mercantile tax evasion are rarely taken into account. This introduction to the special issue discusses which methodological innovations can be employed to reconstruct illegal activities and what the results are of combining international bodies of sources to this end. The preliminary findings have important repercussions for historical studies of trade and for the appreciation of the role of formal institutions in early modern economic development.

1 Inleiding

De laatste jaren ontvouwde zich een internationale discussie over de rol van informaliteit en informele instituties in Europa's overzeese expansie. Buiten het zicht van 'koningen en compagnies' blijkt zich een complexe en grensoverschrijdende wereld van informele handel en uitwisseling te hebben ontwikkeld die lange tijd onzichtbaar is gebleven.¹ Smokkel speelde

1 Uit onderzoek vanuit verschillende nationale historische tradities blijkt een grote mate van verbondenheid buiten de formele instituties van de imperia. Zie voor de Atlantische wereld Bernard Bailyn, *Atlantic History: Concepts and Contours* (Cambridge, MA 2005) 60; David Hancock, 'Self-Organized Complexity and the Emergence of an Atlantic Market Economy, 1651-1815: The Case of Madeira', Peter Coclanis (ed.) *The Atlantic Economy during the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Organization, Operation and Personnel* (Columbia, SC 2005) 30-71. Zie voor de Iberische imperia bijvoorbeeld het werk van Pedro Machado, Regina Grafe, Amélia Polónia en Francisco Bethencourt. Voor de Nederlandse expansie werd tussen 2008 en 2013 onderzoek gedaan in het NWO-project Dutch Atlantic Connections. Zie <http://www.kitlv.nl/research-projects-dutch-atlantic-connections/> (gezien september 2015) voor publicaties uit dit project.

hierin een belangrijke rol. Hoewel de nadruk in deze historiografische vernieuwing ligt op transnationale en informele overzeese imperia, worden deze principes nu met succes toegepast op onderzoek naar de economieën van Frankrijk en Engeland. In toenemende mate geven onderzoekers zich rekenschap van het belang van de vaak onzichtbare, informele economie met daarin een centrale rol voor smokkel, imitatie en ontduiking.²

Het blijkt immers dat dit niet zonder implicaties is voor het begrijpen van ontwikkelingen in de economie als geheel. In cultureel opzicht blijkt imitatie- en smokkelwaar een voorhoede voor het populariseren van luxe producten, en daarmee het openen van nieuwe markten. Vrijwel gelijktijdig met staatsingrijpen op handelsstromen – zowel in de vorm van heffingen ter bevordering van staatsfinanciën als mercantilisme ter bevordering van de lokale economie – kwamen kwesties als verdere regulering en handhaving van gestelde regelgeving op. Dat smokkelhandel en de bestrijding daarvan een aanzienlijke rol speelde in staatvormingsprocessen is niet meer dan logisch gezien het belang van heffingen op handel voor de staatsfinanciën en toenmalige ideeën over het verband tussen handel en nationale welvaart.³ In de vroegmoderne periode droegen smokkel en de bestrijding ervan bij tot het definiëren van staatsgrenzen en de ontwikkeling van ideeën over nationale loyaliteit en vrijhandel.

Merkwaardig genoeg blijft de Nederlandse bijdrage aan de debatten over smokkelen beperkt tot overzeese ontduiking, piraterij en handhaving in de Atlantische wereld en Azië. Daarbij richt de aandacht zich vaak uitsluitend op de illegale activiteiten van hogere dienaren van handelscompagnieën.⁴ Het ontbreekt nog aan voldoende gedegen studies naar de invloed, de omvang en het belang van smokkel in sociaal-economische, culturele- en staatsvormingsprocessen in de gehele Republiek, inclusief haar overzeese formele en informele imperium van handelsgemeenschap-

2 Michael Kwass, *Contraband: Louis Mandrin and the Making of a Global Underground* (Cambridge, MA 2014); Peter Andreas, *Smuggler Nation: How Illicit Trade Made America* (Oxford 2013). Zie ook het nog altijd invloedrijke artikel G.D. Ramsay, 'The Smugglers' Trade: A Neglected Aspect of English Commercial Development', *Transactions of the Royal Historical Society* 2 (1952) 131 – 157.

3 Alan Karras, *Smuggling: Contraband and Corruption in World History* (Lanham 2010); Steve Pincus, 'Rethinking Mercantilism: Political Economy, the British Empire, and the Atlantic World in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', *The William and Mary Quarterly* 69:1 (2012) 3–34.

4 J. Parmentier, *De holle compagnie: smokkel en legale handel onder Zuidnederlandse vlag in Bengalen, ca. 1720-1740* (Hilversum 1992); C. Nierstrasz, *In the shadow of the Company: The Dutch East India Company and its Servants in the Period of its Decline, 1740-1796* (Leiden 2012); S. Arasaratnam, 'Monopoly and Free Trade in Dutch-Asian Commercial Policy: Debate and Controversy within the VOC', *Journal of Southeast Asian Studies* 4:1 (1973) 1-15.

pen en koloniën. De debatten uit het verleden beperkten zich voornamelijk tot pogingen om de ontduiking van de ‘convooien en licenten’ en de Sonttol te reconstrueren (met de daarbij horende methodologische discussies over brongebruik).⁵ De implicaties van deze discussies, zoals het systematisch corrigeren van handelsstatistieken, lijken met het wegebben van het debat sinds de jaren zeventig geen effect meer te sorteren.

Dit themanummer beoogt een begin te maken aan het debat over de implicaties van smokkelhandel en illegaliteit in de Nederlandse context, en pleit in navolging van internationale ontwikkelingen voor het actief integreren van smokkelhandel en illegale economische activiteiten in economische geschiedschrijving. Dat heeft aanzienlijke implicaties voor ons begrip van de rol van instituties en economisch beleid van overheden en semi-overheden. Dit is ruimer dan de lijnen zoals deze door Johan de Vries, Frits Snapper en J. Engelhard werden uitgezet. Zij hadden vooral een correctie op de officiële data voor ogen. Om niet op de oude weg verder te gaan, maar in aansluiting op de internationale literatuur de implicaties van smokkelhandel beter in het vroegmoderne economische onderzoek te integreren, zijn vier vragen van belang. Ten eerste: hoe kunnen we het vroegmoderne onderscheid tussen smokkel en legale economische activiteit definiëren? Ten tweede, welke methodologische innovaties kunnen we doen om smokkel, ontduiking en illegale economische activiteit te reconstrueren? Ten derde, hoe omvangrijk was smokkel en ontduiking eigenlijk? En tot slot, welke rol speelde smokkelhandel in vroegmoderne economische ontwikkeling, en welke implicaties heeft dat voor ons begrip van die economische ontwikkeling, en de rol van formele instituties en de staat daarin.

In deze inleiding zullen we de stand van zaken rond deze vragen verkennen. Na het overzicht van de definities en praktijken van smokkelhandel geeft de inleiding inzicht in de verschillende onderzoeksmethoden, de bestaande inschattingen van de omvang en de implicaties van de behandelde thematiek. Het zal duidelijk worden dat voor de Nederlandse casus het onderzoek niet voldoende ontwikkeld is om al deze vragen afdoende te behandelen. Dit themanummer begint daarom met de vragen rond de

5 Joh. de Vries, ‘Ontduiking der convooien en licenten in de Republiek tijdens de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 71 (1958); Aksel E. Christensen, *Dutch Trade to the Baltic About 1600: Studies in the Sound Toll Register and Dutch Shipping Records* (Copenhagen en Den Haag 1941); Frits Snapper, *Oorlogsinvloeden op de overzeese handel van Holland, 1551-1719* (Proefschrift: Universiteit van Amsterdam 1959); J.L.F. Engelhard, *Het generaal-plakkaat van 31 juli 1725 op de convooien en licenten en het lastgeld op de schepen: een studie over de heffing der in- en uitvoerrechten van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, hoofdzakelijk tijdens de achttiende eeuw* (Assen 1970).

werking en omvang van overzeese smokkelhandel en de ontduiking van handelsbeperkingen. Daarbij nemen we de verwevenheid van smokkel met andere illegale economische activiteiten in rekenschap, maar beperken ons tot smokkelhandel als illegale handel. Smokkel via rivieren en over land blijft in dit themanummer verder buiten beschouwing, maar zal wel in deze inleiding worden besproken. De aandacht voor het op de markt brengen van illegaal geïmporteerde goederen, productie van verboden imitatieproducten en de omvangrijke ontduiking van accijnzen en andere heffingen beperkt zich tot het artikel over wijnhandel en brazielhouthandel. We hopen dat dit themanummer een eerste stap is die ruimte opent voor vervolgonderzoek naar deze vragen.

Illustratie 1: Resolutie en placaat op den ophef van de convoyen en licenten mitsgaders de lijst van de inkomende en uytgaande rechten (Den Haag 1725).

2 Definities en praktijken

Tussen de huidige en de historische definitie van smokkel bestaat een verschil. De hedendaagse definitie van smokkelhandel is het wederrechtelijk over staatsgrenzen vervoeren van goederen. Nederlandse smokkelhandel duidt dan zowel op het onrechtmatige vervoeren van goederen over de grenzen van de Nederlandse staat, als het door Nederlanders georganiseerde illegale vervoer van goederen over staatsgrenzen. Historisch werd de term smokkelen of sluiken – naast de betekenis van heimelijke vrijage – vrij algemeen gebruikt voor het ontduiken van allerhande regelgeving. Smokkel hing in de vroegmoderne context nauw samen met het ontduiken van belasting en andere heffingen, en dus niet enkel met handel over staatsgrenzen. Toch hanteren we voor dit themanummer een definitie die meer lijkt op de moderne invulling van het begrip: het ontduiken van het gehele pakket aan heffingen en beperkingen die primair te maken hadden met het *verplaatsen* van goederen. Waar het dus feitelijk belasting op een *transactie* betrof, zoals heffingen en accijnzen op verkoping op een marktplaats of vanuit een winkel, rekenen we niet tot smokkel maar tot ontduiking.

De artikelen van de Unie van Utrecht vormen een belangrijke basis voor het formele raamwerk waarbinnen in de vroegmoderne Nederlanden over smokkel werd nagedacht. De politieke grenzen die cruciaal zijn voor (het bepalen van) smokkel vinden hun oorsprong in de vroegmoderne tijd, de middeleeuwen of zelfs eerder. De Unie van Utrecht maakte geen formeel einde aan de interne tollenvan de Republiek, sterker nog, het eerste artikel stelde lokale heffingen veilig. De Unie was immers een verband van staten die poogden hun lokale privileges te beschermen *tegen* een hogere overheid. Het vijfde artikel van de unie stelde dat voor het bekostigen van de verdediging een gezamenlijke belasting moest komen, maar opvallend genoeg worden de ‘convoeien en licenten’ in dat artikel niet expliciet benoemd. Het achttiende artikel van de unie stelde wel dat men in de unie ‘geen imposten, convoygelden, noch andere diergelijcke lasten moegen opstellen, noch enijge van deze bontgenoten hoeger mogen bezwaeren dan hun eygen ingesetenen.’⁶ Maar, zoals vermeld, werden de reeds bestaande

6 De tekst is beschikbaar via (http://nl.wikisource.org/wiki/Unie_van_Utrecht gezien 25 maart 2015). Een versie die van commentaar is voorzien door Robert Fruin is te vinden in Robert Fruin, ed. H.T. Colenbrander, *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek* (Den Haag 1901). Online beschikbaar via: http://www.dbnl.org/tekst/fruioo1gesco1_01/. Artikel XVIII wordt besproken op pagina 386-387.

bepkeringen, rechten en privileges door het eerste artikel van de Unie beschermd.

De praktijk was weerbarstiger. Robert Fruin merkte op: 'het artikel [XVIII] werd nooit nageleefd'.⁷ De interne tolheffingen werden ontdoken, en ontduiking kon tot flinke conflicten leiden.⁸ Ook aan de buitengrenzen van de Republiek gold dat particularisme en het voortrekken van de 'eigen' handelaren ten opzichte van die uit andere provinciën voor een duidelijke 'inegaliteit' zorgde tussen de handhavende admiraliteiten.⁹ Door smokkelhandel en ontduiking werden centrale uitgangspunten van de Unie van Utrecht binnen enkele jaren krachteloos. Hoewel deze situatie nooit helemaal werd geaccepteerd slaagde men er niet in een einde te maken aan het verschil in heffingen tussen de leden van de Unie. Het oogluikend toestaan van smokkel was voor overheden en admiraliteiten een manier om de eigen provincie aantrekkelijker te maken voor handelaren.

Overzees werden handelsactiviteiten uitgevoerd door geöctrooierde compagnieën, die ten opzichte van andere handelaren, maar ook ten opzichte van haar onderdanen en personeel diverse monopolies claimden. In dit themanummer zullen ook het vervoer van goederen tegen de regels van handelscompagnieën, zoals de WIC en VOC, als smokkelhandel worden bestudeerd. De betreffende gesmokkelde goederen bleven soms in formele zin binnen de 'Nederlandse' ruimte, maar de smokkelactiviteiten behelsden vaak (illegale) langeafstandshandel, vaak zelfs intercontinentaal, en gingen in tegen regulering door handelsbedrijven die tegelijkertijd gerechtigd waren tot het uitvoeren van overheidsfuncties, zoals de beperking, regulering, controle en rechtsspraak met betrekking tot (particuliere) handelsactiviteiten van concurrenten, onderdanen en personeel.

De pluraliteit van grenzen en grenshandhaving maakt het verschil tussen smokkelhandel en andere ontduiking soms minder scherp. Ook maakt het voldoen van de ene heffing en het gelijktijdig ontduiken van een andere het verschil tussen smokkel en legale handel niet altijd duidelijk. Juist deze ambiguïteit maakt het vaak moeilijk om (vroegmoderne) smokkelhandel te onderscheiden van legale handel. De introductie van het concept *nebulas of power* in de bijdrage van Cátia Antunes, Rob Post en João Paulo Salvado is in dat opzicht interessant. Zij gebruiken het concept om te verduidelijken hoe binnen – en tussen – staten en imperia verschillende

7 Fruin, *Geschiedenis*, 387.

8 Jan de Vries en Ad van der Woude, *The First Modern Economy: Success, failure and preservation of the Dutch Economy, 1500-1815* (Cambridge 1997) 33-36.

9 De Vries, 'Ontduiking'.

sferen van macht konden ontstaan, die meer of juist minder geformaliseerd en gedragen door (concurrerende) belanghebbende elites, konden leiden tot ruimtes voor (illegale) economische interacties. In een imperiale context en in situaties gekenmerkt door lange afstanden kon dit leiden tot economische interacties die zich vrijwel volledig onttrokken aan het zicht en de controle van formele instituties (en het imperiale centrum). Dichterbij speelden legale economische activiteiten vaak een rol in het verbergen van illegale economische activiteit, zoals de bijdragen van Wegener Sleeswijk en Van den Tol duidelijk maken. De bijdrage van Lucassen en Van Rossum herinnert ons dat dit proces niet alleen speelt op het (hogere) niveau van handelaren en staten, maar ook binnen compagnieën zoals de VOC, waarin de gelaagde machtsverhoudingen (en patronage) een sterke rol speelden in het scheppen van mogelijkheden voor illegale economische activiteiten zoals de smokkel van zilvergeld.

Het ontduiken van invoerrechten en handelsbeperkingen kon gedaan worden door het verstoppertje van smokkelwaar tussen andere, wel toegestane of belaste goederen. Regelmatig werd van pakken, kisten en tonnen een andere (lagere of goedkopere) inhoud opgegeven. Daarnaast waren er ook aspecten van de regelgeving die allerhande ontduiking mogelijk maakten. Zo mochten beambten de binnengelopen schepen in Amsterdam na het ‘passeren van de boom’ niet doorzoeken. Dit kon betekenen dat smokkelaars zich met brute kracht een weg de stad in baanden. Of zoals Anne Wegener Sleeswijk beschrijft, met een speeljacht heen en weer langs de boom voeren, alsof ze op een pleziertochtje waren, maar ondertussen onbelast wijn de stad binnen brachten. De inning van de convooien en licenzen, maar ook de Sonttol was vaak afhankelijk van visiterende beambten. Dergelijke visitaties waren uiteraard zeer vatbaar voor onderhandeling over de te betalen rechten, al dan niet onder het genot van een glaasje jenever. Zo kon door de schipper en de beambte een ‘compositie’ van de lading worden opgesteld op basis van het gewicht van enkele eenheden (kisten, zakken, pakken of tonnen) of vermeende inhoud. Zoals gezegd, waren niet alleen handelaren verantwoordelijk voor smokkel, maar vaak juist ook schippers, bemanningen en anderen.

3 Methodologie

Hoe reconstrueren we wat in het verleden buiten de orde en buiten het zicht van officiële instanties gebeurde? Welke vormen van indirecte bewijsvoering zijn er om smokkelhandel te reconstrueren? Hoe gaan we om

met indirecte bewijsvoering? Is het mogelijk om via internationale samenwerking tussen archieven en instituten tot een reconstructie van smokkelhandel te komen? De implicaties van deze methodologische vragen, strekken zich ook uit tot het onderzoek naar de formele economie.¹⁰ Hoewel het kwantificeren van de omvang van smokkel door Alan Karras als onmogelijk terzijde wordt geschoven in *Smuggling: contraband and corruption in world history*, lijkt ons dit overhaast en onterecht. Vrijwel alle maritiem-historische studies besteden (zijdelings) aandacht aan smokkelwaar en smokkelpraktijken en al ontbreekt een systematische benadering van (het belang van) smokkelhandel, toch zijn er schattingen gemaakt om de omvang hiervan te reconstrueren. Het maken van schattingen zien wij als een nuttigere benadering dan het afwijzen van kwantificering door Karras. Het maken van methodologisch verantwoorde schattingen van smokkelhandel blijkt in de praktijk immers vruchtbare grond voor het voeren van verdere discussie.¹¹

Bij het succesvol reconstrueren van smokkelhandel hangt veel af van indirecte bewijsvoering: geen heterdaad, maar veeleer aanwijzingen die de omvang en werking van smokkelhandel suggereren. Zo werpt het verschil in de oost- en westpassages langs de Sonttol voor Van den Tol bijvoorbeeld de vraag op hoe het kan dat zoveel minder Nederlandse schepen het Oostzeegebied verlieten dan er binnenvoeren. Het is geen hard bewijs dat schippers overzee een andere vlag aannamen om zo makkelijker de Spaanse gebieden binnen te varen, maar het is een bouwsteen die in combinatie met andere gegevens de werking en omvang van smokkelhandel beter in beeld brengt.¹² Het reconstrueren van circuits van smokkelhandel vereist vrijwel altijd de combinatie van verschillende soorten gegevens. De toenemende internationale beschikbaarheid van historische bronnen en handelsdata maakt het mogelijk om beter dan voorheen inzicht te verschaffen in historische smokkelpraktijken. Kwantitatieve ongerechtigheden die bij dergelijke vergelijkingen naar boven komen, duiden mogelijk op smokkel. Het is echter van groot belang om vervolgens door middel van

10 Dit wordt bijvoorbeeld duidelijk uit de discussie in de eerste helft van de twintigste eeuw over de betrouwbaarheid van de Sonttolgegevens. Het aanvankelijke optimisme over de bruikbaarheid van de bron voor het reconstrueren van handelsgegevens maakte daarbij plaats voor groeiende scepsis. Grootschalige ontduiking, zo stelden sommigen, maakte de Sonttolgegevens onbruikbaar. De combinatie van gegevens, zo concludeerde Aksel Christensen uiteindelijk, zou de beste manier zijn om hier toch gebruik van te kunnen blijven maken, al vond er bij de Sont een ontduiking van circa 30 procent plaats. Christensen, *Dutch Trade to the Baltic*, 24-33.

11 Zie bijvoorbeeld het debat in TSEG over Atlantische slavenhandel in 2012.

12 Jonker en Sluyterman, *At home on the world markets*, 40.

kwalitatieve of anekdotische gegevens de precieze werking van smokkel te achterhalen. Deze werking zegt immers veel over wie er profiteerde en wie juist niet. In de behandeling van methodologieën maken we onderscheid tussen de kwantitatieve en de kwalitatieve, en tussen directe en indirecte, bewijsvoering.

Hedendaagse academische mobiliteit en internationale uitwisseling van gegevens bieden een mogelijkheid tot het combineren van gegevens waardoor met succes smokkelhandelscircuits blootgelegd en gereconstrueerd kunnen worden. Immers, wat als smokkelwaar op een plek binnenkomt, is wellicht elders gewoon geregistreerd. Een goed voorbeeld is te vinden in het artikel van Anne Wegener Sleeswijk. Zij laat zien dat er stelselmatig een verschil van twintig procent bestond tussen de hoeveelheden verschepte en ingeklaarde ladingen wijn uit Frankrijk. Bij het maken van dergelijke combinaties van gegevensreeksen kunnen ook Nederlandse data bijdragen aan het reconstrueren van smokkelhandel elders. Een goed voorbeeld is de Nederlandse hulp bij het ontduiken van de Britse Molasses Act van 1733. Deze wet was er op gericht om de invoer van niet-Britse melasse richting Noord Amerika te beperken. Na het uitvaardigen van de Molasses Act bedachten schippers en handelaren uit Noord-Amerika een truc om de heffing te ontduiken. Ze lieten de gouverneur in Suriname ladingbrieven uitschrijven waarop als bestemming het Portugese eiland Madeira werd vermeld. Als het schip een Amerikaanse haven binnenvoer, kon men claimen geen heffing te hoeven betalen aangezien men van plan was de melasse opnieuw uit te voeren richting Portugees gebied. Uiteraard werd de melasse ter plekke gewoon uitgeladen. Aangezien het ging om bilaterale vaart is goed te reconstrueren hoeveel melasse tussen de jaren 1730 en 1760 met behulp van ruim 900 valse laadbrieven de Noord-Amerikaanse havens werd binnengesmokkeld.¹³

Het combineren van gegevensreeksen hoeft overigens niet noodzakelijk internationaal te gebeuren. Frits Snapper berekende in zijn werk over de invloed van oorlogsvoering op de vroegmoderne economie de correlatie tussen het stedelijk geheven lastgeld van Amsterdam en de convooien en licenten. Het lastgeld, zo redeneert Snapper, was dusdanig laag dat er van ontduiking weinig sprake geweest zal zijn.¹⁴ Een gebrekkige samenhang tussen beide gegevens kan een indicatie zijn voor het voorkomen van smokkelhandel in een bepaalde periode, zo was de correlatie tussen veil-

13 Fatah-Black, *White Lies and Black Markets*, 59-62.

14 Frits Snapper, *Oorlogsinvloeden op de overzeese handel van Holland, 1551-1719* (Proefschrift: Universiteit van Amsterdam 1959).

geld en convoien en licenten voor de periode, 1645-1724 0,85, maar was deze voor 1645 tot 1699 0,95. Hoewel hiermee niet duidelijk wordt hoeveel precies gefraudeerd werd, stelt Snapper dat wel aan te geven is in welke mate fraude in een bepaalde periode plaatsvond.¹⁵

Niet alleen het combineren van gegevensreeksen uit verschillende plekken, maar ook uit verschillende periodes kan dienen als indirecte bewijsvoering. Door het vergelijken van handelsgegevens vóór en ná een verandering in regelgeving kan de mate van discontinuïteit duiden op omvangrijke smokkel. Zie hierover bijvoorbeeld de enorme verandering in de handel door de Sont in 1618 die besproken wordt in het artikel van Van den Tol in dit themanummer. Een legaal geworden handelsstroom is wellicht groter dan toen de handel nog als smokkel plaatsvond, maar, zo stelt Bram Hoonhout over Essequibo en Demerary: 'het verschil tussen de vooroorlogse en naoorlogse uitvoer [was] dermate groot (...) dat er vóór de oorlog op wel héél grootschalige wijze moet zijn gesmokkeld.'¹⁶

Wet- en regelgeving dient als belangrijke bron voor onderzoek naar de werking van smokkel. Zowel uit de preambules als in de wetten zelf doemen rechtstreeks de smokkelpraktijken op waartegen ze zijn opgesteld. Omvangrijke smokkel kon overigens ook resulteren in een versoepeling van de regelgeving. Ook waren er tal van uitzonderingen op de regels rond de convoien en licenten die het mogelijk maakten om te smokkelen. Het was bijvoorbeeld verboden om 's nachts goederen te laden en te lossen, maar 'Bierschippers', 'Visschuyten' en 'Fruythandelaers' waren vrijgesteld van die beperking.¹⁷ Dit bood uiteraard mogelijkheden om onder bescherming van de duisternis toch onbelaste lading te lossen. Een andere belangrijke uitzondering op het heffen van de convoien en licenten was de koloniale handel. De WIC en de Sociëteit van Suriname hieven in- en uitvoerrechten op schepen die op de octrooigebieden van deze compagnieën voeren. Het innen van de in- en uitgaande rechten werd in het geval van de Atlantische koloniën dan ook in de koloniën gedaan door de aldaar gestationeerde vertegenwoordigers van de betreffende lokale overheid.

De regelgeving en resoluties kunnen ook een aanknopingspunt bieden om verder te zoeken naar de ontduiking van de betreffende regel. Zeker als dit plotselinge beperkingen op het vervoer van specifieke goederen betreft. Het ligt voor de hand om hierbij te denken aan het verhandelen van wa-

15 Snapper, *Oorlogsinvloeden*, 300-301.

16 Hoonhout, 'De noodzaak van smokkelhandel', 67.

17 Zie het 'Placaat op den ophef van de Convoyen en Licenten, mitsgaders van het Lastgeldt op de schepen', artikel 58 tot en met 61 in: Engelhard, *Het generaal-plakkaat van 31 juli 1725*, bijlage 1.

pens aan de vijand, maar er waren ook allerhande andere verboden goederen.¹⁸ Ook rantsoenering van consumptieproducten in tijden van oorlog of schaarste lenen zich bij uitstek voor het onderzoeken van illegaliteit en smokkel. In de Republiek bestonden ook seizoensgebonden verboden, zoals op het verschepen van varkensvlees, dat in de zomermaanden niet mocht worden ingevoerd.¹⁹ Tijdens conflicten met bijvoorbeeld Frankrijk kon de wijnhandel worden verboden, evenals het invoeren van Franse suikerproducten (stroop of melasse) en zout. Voor het onderzoek naar smokkelhandel blijkt het te lonen om een koppeling te maken met de vervolgingspraktijk en de onderliggende stukken van rechtszaken om de werking van smokkel te achterhalen. Een goed voorbeeld zijn de zaken rond de vergane of gestrande VOC-schepen in de bijdrage van Lucassen en Van Rossum en de *amendes* in het artikel van Van den Tol. Het maken van deze koppeling is vooral belangrijk als kwantitatieve gegevens ontbreken en het onzeker is in hoeverre een gestelde handelsbeperking werd gehandhaafd.

Beperkingen op het vervoer van goederen van en naar koloniën waren omvangrijk en in dit themanummer wijst het voorbeeld van zilvertransport door Van Rossum en Lucassen in de richting van grootschalige ontduiking. De koloniën waren opgezet om het moederland tot voordeel te strekken, niet alleen door de levering van tropische producten, maar juist ook als markt voor eindproducten en provisie. Daarnaast argumenteerde men in de preambules tot de octrooien dat ook de toename van scheepsbouw en het opleiden van eigen zeevarend volk van belang was voor de Republiek. Dit systeem werkte uiteraard alleen als schippers direct van bijvoorbeeld Amsterdam naar Suriname voeren en niet-Nederlandse schepen werden buitengehouden. Het blijkt echter dat Nederlandse schepen regelmatig onderweg een haven aandeden om extra goederen tegen lagere tarieven aan te schaffen, zoals wijn op Madeira of vlees in Ierland.²⁰

Naast wet- en regelgeving en gerechtelijke archieven zijn er tal van bronnen waarin smokkelpraktijken worden toegelicht. We noemen een aantal die in dit themanummer en in recente Nederlandse literatuur met succes zijn gebruikt. Vergelijkbaar met de besproken wet- en regelgeving

18 Wapensmokkel kwam regelmatig voor, maar is in dit themanummer onderbelicht gebleven. Tijdens de Spaanse Successieoorlog werden er veelvuldig wapens naar de Spanjaarden gesmokkeld, dit tot groot ongenoegen van de Britten. Nederlandse wapensmokkel zou tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog opnieuw een conflict met de Britten opleveren.

19 Zie het 'Placaat op den ophef van de Convoyen en Licenten, mitsgaders van het Lastgeldt op de schepen' in: Engelhard, *Het generaal-plakkaat van 31 juli 1725*, bijlage 1.

20 Fatah-Black, *White Lies and Black Markets*, 88.

zijn de instructies voor gouverneurs en commiezen. Deze bieden inzicht in de vormen van smokkelhandel die zij geacht werden te bestrijden. Daarnaast zijn er de pamfletten die dienen om aan te zetten tot strengere handhaving. Een goed voorbeeld is *The Mysteries of Neutralization*, waarin John Brown uit de doeken doet hoe Nederlanders te werk gingen met het verkrijgen van neutrale vlaggen.²¹ Voor het vinden van smokkelaars gebruikte Ruud Paesie in zijn proefschrift over Zeeuwse lorrendraaiers krantenberichten die scheepsbewegingen en veilingen registreerden. Via deze weg kon hij aannemelijk maken hoe omvangrijk de lorrendraaij van Zeeuwen in Afrika ongeveer geweest was.²² In haar artikel voor dit themanummer gebruikt Anne Wegener Sleeswijk een gefingeerde discussie uit *De Koopman* waarin verschillende smokkelhandelpraktijken worden besproken. Een andere bruikbare bron zijn de besprekingen van de werking van smokkelhandel te vinden in officiële rapporten die verslag leggen van ontduikingspraktijken zoals de *Memorie van informatie nopens de wijze der heffing van de convoijen en licenten en de kunstgrepen die gepracticeert werden onder de verscheide collegien ter admiraliteit, en voornamentlijk te Amsterdam en Rotterdam, om deeze middelen te frauderen*.²³

Voor de VOC beschikken we ook over een dergelijk verslag. Radermacher schreef eind achttiende eeuw een ‘Verhandeling betreffende de Compagniesdienaren op de verschillende Indische comptoiren en hun fraudes’, waarin hij het overzeese bedrijf en de vestigingen volledig doorlichtte met het vraagstuk of ‘alles ter goeder trouwe gedaen werd’ – en dus vooral hoe en waar daarvan werd afgeweken.²⁴ De omvang van illegale praktijken was indrukwekkend. Over Batavia vertelde hij bijvoorbeeld:

Hier valt als de stapel en oplegplaats van gantsch India, sijnde veel saken voor, en is die stad sedert 30 a 35 Jaren, soodanig door de groote Capitalen die de Dienaren en Burgeren weten bijeen te halen; verandert als een stad, in de weereld te vinden is, alwaar den overvloed van alles meerder uijtblinkt, soo ten opsigte van gebouwen, getal van slaven, juweelen, goud en silver, midsgaders pragtige Buijten Tuijnen en Landereijen als daer, maer men soude kunnen

21 Met dank aan Jeroen van Vliet voor het ons uitvoerig informeren over de achtergronden van dit pamflet. John Brown, *The Mysteries of Neutralization; or, the British Navy vindicated from the Charges of Injustice and Oppression towards neutral Flag* (London 1806).

22 Ruud Paesie, *Lorrendrayen op Africa: de illegale goederen- en slavenhandel op West-Afrika tijdens het achttiende-eeuwse handelsmonopolie van de West-Indische Compagnie, 1700-1734* (Amsterdam 2008).

23 NL-HaNA, Collectie van der Hoop, toegang 1.10.42, inventarisnummer 158.

24 NL-HaNA, Collectie Radermacher, toegang 1.10.69, inventarisnummer 411.

vragen waer komen de Dienaren en Burgers die met leedige handen, en arm en kael uijt Nederland komen, in soo weijnig Jaeren aen soo grooten Rijkdommen, men soude met reeden mogen sustineeren, dat de Comp:s ontrouwelijk bedient werd, gelijk men veel hoort mompelen van verkoopinge der Administratie, en Ampt door den Generael.²⁵

Uiteraard ging het hierbij ook om praktijken van illegaliteit die geen smokkel betroffen, maar juist illegale productie, gebruik of verkoop van compagniesmiddelen, misbruik van functies, etc. Toch kunnen we uit deze bron opmaken dat illegale, particuliere (smokkel)handel in veel gevallen een cruciale rol heeft gespeeld – of op belangrijke wijze met deze activiteiten verweven waren. Zo klaagde Radermacher over de advocaat-fiscaal, waterfiscaal en baljuw omdat zij in plaats van hun verantwoordelijkheid te nemen in de ‘weringe van verboden handel’ volop van de smokkel profiteerden. De advocaat-fiscaal werd ervan beticht voor ‘ider pak goederen die van buijten inkomen 3 Rijksdaalders en van ider kist Amphioen 5 Rijksdaalders’ op te strijken. De sjabandaars²⁶, licentmeesters, boom- en havenwachters, kooplieden, equipage- en pakhuismeesters, schippers en gezagvoerders over de (werk)eilanden Onrust, Kuijper en Purmerend speelden soortgelijke rollen in het gedogen of regelrecht actief ondernemen van smokkelhandel in en rond Batavia. Zelfs predikanten deden ‘al meede haer best om den particuliere handel te drijven, immers de meesten, en dat op alle Comptoiren ’t sij in slaven, thee, etcetera’.²⁷

Concluderend kunnen we over de methodologie van het achterhalen van smokkelhandel stellen dat er ruwweg drie soorten bronnen zijn die zich bij uitstek lenen tot onderzoek naar smokkelhandel. In de eerste plaats zijn er de internationale handelsgegevens, zowel geaggregeerd, als op het niveau van scheepsladingen in de uit- en thuishavens van schepen. Ten tweede is er het corpus van wet- en regelgeving waaruit veel informatie gedestilleerd kan worden. Het verdient de aanbeveling om deze bron te onderzoeken in combinatie met gerechtelijke archieven. Ten derde is er de ruime categorie ‘overig’ die zich vooral laat beperken door de creativiteit van de onderzoeker. Handelscorrespondentie, krantenberichten, pamfletten, maar ook literaire en juridische bronnen kunnen soms onverwacht rijke sporen opleveren om de werking van een smokkelcircuit inzichtelijk te maken.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Havenmeesters.

²⁷ Ibidem.

4 Omvang

Is het mogelijk om – ondanks de afwijzing van Karras van een dergelijk project – redelijkerwijs iets te zeggen over de omvang van smokkelhandel? Rond de ontduiking van de convooien en licenten zijn er sinds het artikel van Johan de Vries discussies over de door hem gepresenteerde cijfers. Hij stelde dat de ontduiking van de convooien en licenten in Rotterdam de waarde had van 30 procent van de geïnde gelden. Voor Amsterdam schatte hij de ontduiking op 40 procent en voor Zeeland op 80 procent. Recentelijk argumenteerden Wietse Veenstra en Arjan Otte dat dit laatste cijfer onwaarschijnlijk hoog is, al dragen ze geen gegevens aan om dat vermoeden hard te maken.²⁸ Snapper stelde eerder al de cijfers voor Amsterdam en Rotterdam naar beneden bij, al was ook in zijn geval de bewijsvoering niet heel sterk. Belangrijker dan de omvang voor de gehele zeventiende en achttiende eeuw te schatten, is het om een reconstructie per periode te maken. Bij het beantwoorden van een andere, maar gerelateerde vraag, kwam Snapper immers tot de conclusie dat de omvang van de ontduiking van de convooien en licenten niet stabiel was. Er werd gedurende de zeventiende en achttiende eeuw niet altijd ongeveer het zelfde percentage goederen on- of onderbelast doorgelaten. Snapper toonde dit aan door de correlatie tussen de convooien en licenten en stedelijk geheven lastgelden te berekenen. Het bleek dat de sterkte van het verband tussen beide heffingen per periode verschilde. Hij schat dat in de achttiende eeuw de ontduiking toenam, in Amsterdam van 20 tot 25 procent richting 25 tot 30 procent in de achttiende eeuw.²⁹ Snapper verwijst hiervoor onder andere naar de cijfers voor wijnsmokkel. Deze percentages lijken in overeenstemming met de gegevens van Wegener Sleeswijk die in haar artikel in dit themanummer op een stelselmatige wijnsmokkel van rond de 20 procent komt.

Ontduiking van de convooien en licenten en de Sonttol gaat dus niet altijd om schepen en scheepvaartbewegingen die volledig buiten beeld zijn gebleven van autoriteiten – en daarmee van historisch bronnenmateriaal. In tegenstelling tot wat we wellicht zouden verwachten, zien we in het geval van bijvoorbeeld de wijnsmokkel dat het aantal scheepsbewegingen in de bronnen voor belastinggegevens waarschijnlijk wel min of meer correct is, maar dat het verband tussen de werkelijk vervoerde lading en de

²⁸ Wietse Veenstra en Arjan Otte, 'Financiering van de oorlogvoering te water: De Admiraliteit van Zeeland, 1597-1795', in: H. Boels (ed), *Overheidsfinanciën tijdens de Republiek en het Koninkrijk, 1600-1850* (Hilversum 2012) 9-38.

²⁹ Snapper, *Oorlogsinvloeden*, 295-296.

geheven belasting zich moeilijk laat bepalen. De smokkel bevindt zich hier in extra, ongeregistreerd gebleven hoeveelheid lading die (onbelast en daarom illegaal) werd ingevoerd. De eerder genoemde kwestie van de 'compositie' van ladingen, het ontbreken van een stabiel ontduikingspercentage en het verschil tussen het succes van sommige schippers om het op een akkoordje te gooien met de beampten maakt dat het reconstrueren van handelsgegevens op basis van de convooien en licenten en de Sonttol problematisch is. De precieze hoeveelheid die ongeregistreerd is gebleven, is niet altijd gemakkelijk te achterhalen, tenzij uit andere gegevens de omvang van de lading gereconstrueerd wordt en deze gecombineerd wordt met de redelijk betrouwbaar geachte cijfers van scheepsbewegingen. Van den Tol concludeert in dit themanummer dat vóór 1618 schippers uit de Republiek die door de Sont voeren aldaar tussen de dertig en veertig procent van hun lading smokkelden.

Voor sommige smokkelactiviteiten door Nederlanders is het minder moeilijk om gegevens te verzamelen, dit was immers niet verboden en werd dus beter vastgelegd. In het geval van scheepvaartondernemingen die goede administraties hebben achtergelaten is smokkel richting het buitenland goed te reconstrueren. Zo weten we van de Middelburgse Commercie Compagnie vrij goed hoeveel schepen ze naar de Spaanse gebieden heeft gestuurd om te smokkelen, en ook hebben we dankzij het relaas over de reis van de *Don Louis* en de *Don Carlos* naar de Stille Zuidzee een aardig beeld van deze smokkelpoging.³⁰ Vooral het fenomeen van de *flags of convenience* geeft een beeld van de omvang van smokkelpraktijken. De marine schatte in 1782, tijdens de Vierde Nederlands-Engelse Oorlog, dat de helft van de passerende vrachtvaarders bij Texel een Pruisische of Deense vlag voerde. Door de Schelde bereikte het percentage Oostenrijkse vlaggen maar liefst 80 procent.³¹ In het artikel van Van den Tol worden eveneens reconstructies gegeven van de aantallen Nederlandse schepen die vermoedelijk probeerden het Spaanse embargo tijdens de Nederlandse opstand te omzeilen. Bij de reconstructies van de door Nederlanders uitgevoerde smokkel moet wel worden aangemerkt dat de variatie in de omvang van deze smokkelhandel erg afhankelijk was van de internationale context, meer dan bij de smokkelhandel die richting Nederland kwam.

Hoewel alle artikelen in dit themanummer zich op overzeese smokkel richten, moet niet vergeten worden dat ook via de land- en rivierroutes

30 Ruud Paesie, *Voor zilver en Zeeuws belang: De rampzalige Zuidzee-expeditie van de Middelburgse Commercie Compagnie, 1724-1727* (Zutphen 2012).

31 Jonker en Sluyterman, *At home on the world markets*, 133.

veelvuldig gesmokkeld werd. De Waal, Rijn, IJssel en Maas boden toegang tot de Republiek. Bij het plakkaat van 1725 – feitelijk een codificering van de convoeien en licenten – werd vastgesteld dat men in die gevallen respectievelijk in Nijmegen, Arnhem, Doesburg en Grave zich bij het lokale kantoor diende te melden. ‘Wage- of Karreluyde’ en herders dienden bij de eerste wacht die zij tegenkwamen hun rechten te voldoen en in ruil daarvoor ‘volghbrieven’ te ontvangen voor de rest van hun reis.³² Het gebruik van ‘Zydtwegen of Sluyppgaten’ was uiteraard verboden, evenals het lossen van goederen op ‘Stranden of andere Uythoecken’ zonder dat er een officier van de convoeien en licenten aanwezig waren.³³ Naar de omvang van de ontduiking van handelsbeperkingen en invoerrechten via wegen en rivieren blijft het vooralsnog gissen.

5 Implicaties

Smokkel, zo klaagden de Nederlandse autoriteiten in het verleden, benadeelde de eerlijke handelaar. Maar de inzichten uit de bestaande historische literatuur en de hier gepresenteerde artikelen over smokkelpraktijken rechtvaardigen eerder de vraag in hoeverre de ‘eerlijke handelaar’ wel bestond. De handelaar was overigens allerminst de enige die betrokken was bij smokkel: ook schippers, zeelieden, schuitenvoerders en beambten hadden een actieve rol, soms zelfs buiten het zicht van handelaren. Verboden handel blijkt nauw verweven met (het functioneren van) legale handel. Smokkelhandel beïnvloedde de prijzen van grondstoffen en van consumptiegoederen en was van invloed op het staatsgezag, vooral van overheden die een groot deel van hun inkomsten uit belastingen op handel haalden. Dit stelt ons voor belangrijke historische vragen. Zijn er patronen te herkennen in de interactie tussen legale en illegale handel? Wie profiteerden er van smokkel? Vormde smokkel een dusdanige aanvulling op de inkomsten van smokkelaars, zoals bijvoorbeeld in het geval van zeelieden, dat we hun rol en maatschappelijke positie moeten heroverwegen? Welke rol heeft smokkelhandel gehad in het toegankelijk maken van (luxe) producten voor een groter publiek? Welke rol speelde smokkelhandel in het openbreken van markten of processen van staatsvorming? Op welke manier beïnvloedde smokkelhandel de bestaande machtsverhoudingen, zowel politiek als economisch?

32 Joh. De Vries, ‘Ontduiking der convoeien en licenten in de Republiek tijdens de achttiende eeuw’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 71 (1958) 349-361.

33 Engelhard, *Het generaal-plakkaat van 31 juli 1725*, bijlage 1.

Het is voor deze vragen relevant om een onderscheid te maken tussen verschillen in *typen* smokkelhandel en het *effect* dat zij sorteerden. Er is duidelijk een onderscheid tussen *endemische* smokkelhandel, die langdurig en structureel voortwoekerde, en vormen van smokkelhandel die plotseling plaatsvonden of toenamen, vaak in reactie op plotseling ontstane mogelijkheden. Dergelijke *eruptieve* smokkel was vaak het gevolg van veranderende productie- of consumptiepatronen, verschuivingen in politieke macht en oorlogen. Bij de endemische smokkelhandel valt vooral de verwevenheid met de legale handel op. Als we kijken naar de *effecten* van smokkel in relatie tot politiek-economische machtsverhoudingen kunnen we tenminste vier soorten onderscheiden. Smokkel had een *ondermijnend* effect wanneer het bestaande (politieke of economische) machtsverhoudingen ondergroef, zonder deze direct te veranderen. Maar smokkel leidde niet alleen tot verzwakking van bestaande machtsverhoudingen, we zien ook dat smokkel leidde tot de versterking van bestaande machtsverhoudingen. We spreken dan van een *bestendigend* effect. Smokkel kon ook *grensverleggende* effecten hebben als het leidde tot het openbreken van markten of het opheffen van handelsbeperkingen. Tot slot kon smokkel leiden tot nieuwe economische verhoudingen of (onbedoeld) bijdragen aan de vorming van nieuwe machtsconstellaties. In die gevallen spreken we van de *transformationele* effecten van smokkel.

De verschillende effecten beperken zich niet tot specifieke soorten smokkel en kunnen gelijktijdig optreden. Toch lijken hier zekere patronen te ontwaren (figuur 1). Zo stuiten we bij endemische smokkelhandel op twee schijnbaar tegenstrijdige effecten: *ondermijning* en *bestendinging*. De ontduiking van de convoeien en licenten verminderde op een structurele basis de inkomsten van de admiraliteiten, evenals de veelvuldige smokkel in het overzeese imperium. Dergelijke smokkel door personeel of onderdanen kon voor ondernemers en autoriteiten niet alleen leiden tot verminderde inkomsten, maar ook tot conflicten en verminderde loyaliteit. Het ondermijnende effect van smokkelhandel kon ertoe leiden dat overheden in eigen land dergelijke smokkelhandel in woord bestreden, maar het tot afbreuk van vijanden juist aanmoedigden. De Staten-Generaal stelde in dit verband dat de ontduiking van de lastgelden leidde tot 'merckelycke schade van de gemeene saack', maar ook, en dat is minder overtuigend, tot 'verminderinge en diversie van den Koophandel en neeringe'.³⁴ Het is

34 Zie de preambule van het 'Placaat op den ophef van de Convoyen en Licenten, mitsgaders van het Lastgeldt op de schepen' in J.L.F. Engelhard, *Het generaal-plakkaat van 31 juli 1725 op de convoeien en licenten en het lastgeld op de schepen* (Assen 1970) bijlage 1.

moelijk om te onderscheiden of er werkelijk negatieve economische invloeden waren. Een feitelijke verlaging van de kosten door omvangrijke smokkel kan ook positieve effecten op de (omvang) van een handelsstroom hebben gehad en daarmee niet ondermijnend, maar juist bestendigend hebben gewerkt voor de betreffende overheid of onderneming. Het oogluikend toelaten van smokkelpraktijken vergrootte de aantrekkelijkheid van bepaalde havens aanzienlijk, en kon zo het al dan niet bedoelde effect hebben dat de dienstdoende overheid haar positie versterkte. Daarnaast is het niet moeilijk voor te stellen dat een zilversmokkelaar op een VOC-schip zijn best zou doen om niet uit de toon te vallen, om zo een doorzoeking van zijn scheepskist of andere maatregelen te voorkomen. Gematigdheid en discipline zou bij deze zilversmokkelaars weleens het bijeffect van de smokkelactiviteiten kunnen zijn geweest.

	Endemisch	Eruptief
Omvangrijk / Sterk	Ondermijnend	Transformationeel
Kleinschalig / Zwak	Bestendigend	Grensverleggend

Figuur 1: Typen smokkel in relatie tot bijbehorende effecten

In gevallen van *eruptieve* smokkel zien we dat dit vaak *grensverleggende* effecten kon hebben. In de Atlantische wereld ontwikkelden de havens op Curaçao en St. Eustatius zich als uitvalsbases van smokkelaars, om zo afbreuk te doen aan de vijand en markten open te breken. Dit had ook effect op de reikwijdte en autoriteit van de concurrerende imperia aangezien de bedreven smokkel de Spaanse, Britse en Franse handelsbepalingen ontdeed.³⁵ Het effect van de vanaf St. Eustatius bedreven wapenhandel met de opstandige Verenigde Staten was zo sterk dat het voor de Britse overheid een aanleiding vormde om de langdurige vrede met de Nederlandse Republiek te verbreken. Smokkelhandel was hier niet in tegenstelling met, maar eerder onderdeel van een (voor Nederland in dit specifieke geval mislukte)

35 Wim Klooster, *Illicit Riches: Dutch Trade in the Caribbean, 1648-1795* (Leiden 1998); Linda M. Rupert, *Creolization and Contraband: Curacao in the Early Modern Atlantic World* (Athens, Georgia 2012); Victor Enthoven, "That Abominable Nest of Pirates": St. Eustatius and the North Americans, 1680-1780', *Early American Studies* 10:2 (2012) 239-301; Christian J. Koot, *Empire at the periphery: British Colonists, Anglo-Dutch Trade, and the Development of the British Atlantic, 1621-1713* (New York 2011).

imperiale strategie. In economische zin komen we de *grensverleggende* effecten vooral tegen als smokkelhandel in bijvoorbeeld imitatiegoederen of zwaarbelaste luxeproducten resulteerde in het aanpassen van wetgeving of het veranderen van consumptiepatronen. Een voorbeeld hiervan is de lorrendraaijerij van de Zeeuwse slavensmokkelaars. Hun activiteiten namen in de eerste decennia van de achttiende eeuw in hoog tempo toe, en resulteerden in het openstellen van de Nederlandse slavenhandel voor private ondernemers.

De grensverleggende effecten konden echter zo disruptief zijn dat we kunnen spreken van *transformationele* effecten. Hiervan was sprake wanneer door smokkelhandel politieke of economische constellaties fundamenteel werden veranderd. Dit is vaak het meest zichtbaar wanneer door de omvangrijke schaal of intensiteit van *eruptieve* smokkel in korte tijd sterke veranderingen plaatsvonden. De transformationele effecten van smokkelhandel konden bijvoorbeeld resulteren in geheel nieuwe handelsstromen. De effecten konden in korte tijd de positie van gevestigde stedelijke markten ondermijnen. De transformationele effecten van smokkelhandel konden zelfs een rol spelen in het ontmantelen en formeren van nieuwe staten. Zo leverde de smokkelhandel van de Noord Amerikaanse kolonisten de economische basis voor hun onafhankelijkheidsstrijd. De Chinese staat herkende in de opiumsmokkel van de Engelsen een ondermijnende kracht die het gezag van de Chinese ambtenaren dusdanig aantastte dat het een halt toegeroepen moest worden.

Vanuit de hierboven onderscheiden effecten (ondermijnend, bestendigend, grensverleggend en transformationeel) komen we op een aantal interessante aanknopingspunten met bredere debatten over (vroegmoderne) economische groei en instituties. De geschiedenis van smokkelhandel raakt, zoals we zagen, niet alleen aan de regulering van markten en handel, het instellen van verboden, het maken van wetten en de handhaving van regels en afspraken. Smokkelhandel raakt in de kern aan het vraagstuk van de effectiviteit, betrouwbaarheid en geloofwaardigheid van politieke en economische instituties. De constatering dat in veel sectoren smokkelhandel welig tierde, dat smokkel in veel gevallen een aanzienlijke omvang had, dat de belangen bij smokkel vaak nauw verweven waren met andere (legale) economische en politieke activiteiten en dat smokkelhandel nauw verbonden kon zijn met de transformatie van economische of politieke arrangementen, stelt ons voor het vraagstuk hoe dit te verenigen valt met de vaak gebruikte aanname dat de kwaliteit en efficiëntie van instituties een rol speelde in het stimuleren of mogelijk maken van (moderne) economische groei en de (liberale of democratische) rechtsorde.

In het recente debat in dit tijdschrift over politieke en economische instituties merkt Thomas Max Safley op dat hedendaagse bedrijven in de mijnbouw vaak opereren ‘in regions of the world that are synonymous with lawlessness, a near-complete lack of economic institutions as understood in developed economies.’³⁶ Hij verklaart dit door te wijzen op de hogere *returns* die tegenover de hogere *kosten* staan. Wat gebeurt er als we deze conclusies verbinden aan de in dit themanummer gepresenteerde smokkelhandel? De aanwezigheid van een sterkere institutionele context betekende niet alleen lagere transactiekosten. Sontpassages werden aanmerkelijk duurder toen er een meer gedegen controle werd ingevoerd. Sterkere instituties kunnen de toegang tot, en de exploitatie van, economische hulpbronnen beperken of ‘vrije’ handel onmogelijk maken. Het is dan ook belangrijk om te constateren dat ondernemers in bepaalde situaties belang hadden bij *lawlessness*. Of nauwkeuriger geformuleerd: ondernemers hebben ook belang bij het ontwijken, ondermijnen en (waar mogelijk) in het eigen voordeel wijzigen van instituties.³⁷ Hedendaagse en historische voorbeelden reiken van de (de)regulering van financiële markten en belastingontduiking en –wetgeving, tot aan een breed scala aan initiatieven om de toegang tot handels- en exploitatiemogelijkheden te waarborgen. Zoals dit themanummer laat zien, gaan deze processen niet alleen samen met *eruptieve* smokkel of de overgang naar een nieuw equilibrium, maar juist ook met het *endemische* karakter van smokkelhandelscircuits.

Het wijdverspreide en vaak haast openlijke karakter van smokkel door inwoners van de Republiek in de vroegmoderne periode lijkt tot een aantal conclusies te leiden. Allereerst zou gesteld kunnen worden dat smokkel omvangrijk en *endemisch* was in grote delen van de economie van de Republiek en haar wereldrijk. De vraag rijst nu wat dit zegt over de institutionele context. Ofwel, de wijdverbreide illegale handel laat zien dat de instituties van de vroegmoderne Republiek niet zo effectief of krachtig waren als vaak is verondersteld. Als smokkelhandel wordt gezien als test voor institutionele effectiviteit zou het hierboven geschetste resultaat eerder een indicatie vormen voor bepaalde zwaktes in het institutionele kader. Een andere mogelijkheid is dat de smokkelhandel niet marginaal was en de instituties ook niet zwak, maar dat (min of meer sterke, effectieve) instituties juist nauw verweven waren mét, en gevormd werden dóór, de belangen die met smokkelhandel gepaard gingen. Regulering,

³⁶ Thomas Max Safley, ‘Institutions and their discontents’, *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 11: 4 (2014) 61-73.

³⁷ Een dergelijk perspectief sluit nauw aan bij: C. Tilly, *Durable Inequality* (Berkeley 1998).

restricties en uitzonderingen werden steeds opnieuw geïntroduceerd en aangevochten door specifieke actoren die door de beïnvloeding van institutionele kaders (informeel) hun belangen behartigden door mogelijkheden voor smokkelpraktijken te handhaven. Dit maakt het des te belangrijker om de aandacht te verschuiven naar de wereld van smokkel, bedrog, fraude, lobbyen en ontduiking.

Over de auteurs

Karwan Fatah-Black (1981) is universitair docent bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. In 2015 verscheen zijn boek *White Lies and Black Markets: Evading Metropolitan Authority in Colonial Suriname, 1650-1800*. Dat jaar verwierf hij bij NWO een Veni-subsidie voor het onderzoeksproject *Paths through slavery: urban slave agency and empowerment in Suriname, 1700-1863*.

E-mail: k.j.fatah@hum.leidenuniv.nl

Matthias van Rossum (1984) is senior onderzoeker aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Hij promoveerde aan de Vrije Universiteit (2013) en is gespecialiseerd in arbeidsgeschiedenis, maritieme geschiedenis en global history. Momenteel werkt hij aan het onderzoeksproject *Between local debts and global markets* over slavenhandel en slavernij in vroegmodern Azië, waarvoor een Veni-subsidie (NWO) is toegekend.

E-mail: mvr@iisg.nl

